

Recydywa penitencjarna. Analiza dogmatyczno-historyczna regulacji prawnych w latach 1918–1969

OLGIERD GRODZIŃSKI

Katedra Prawa Karnego Wykonawczego
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

W chwili odzyskania przez Polskę niepodległości w roku 1918, niezależnie od bogatych dziewiętnastowiecznych tradycji teoretycznych dotyczących penitencjarystyki, państwo dysponowało bardzo zróżnicowaną bazą w postaci jednostek penitencjarnych organizowanych na terenach pozaborowych¹. Zakłady penitencjarne przejęte od państw zaborczych charakteryzowały się różnorodnością nazewniczą, organizacyjną oraz różnym stanem technicznym². Ogromny wysiłek administracyjny zmierzający do uporządkowania systemu w kontekście skromnych możliwości materialnych polskiego więziennictwa był niewystarczający do organizowania tego ustroju w duchu nowoczesnych zasad penitencjarnych. Odnotowano przy tym duży wzrost przestępczości, połączony z przeludnieniem ówczesnych zakładów karnych³.

Po odzyskaniu niepodległości główne prace ukierunkowane zostały na uporządkowanie spraw administracyjnych i poprawienie warunków

¹ J. Górny, *Elementy indywidualizacji i humanizacji karania w rozwoju penitencjarystyki*, Warszawa 1996, s. 111 n.

² S. Ziemiński, *Klasyfikacja więźniów w polskim systemie penitencjarnym w latach 1918–1939*, „Przegląd Penitencjarny” 1970, nr 3 (27), s. 20 n.

³ L. Radzinowicz, *Penitencjarne kolonie rolnicze w Polsce*, „Głos Sądownictwa” 1936, nr 7–8, s. 550–551.

socjalno-bytowych osadzonych⁴. Właściwa reforma systemu rozpoczęła się dopiero wraz z wejściem w życie rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa⁵ oraz rozporządzenia ministra sprawiedliwości z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego⁶. Droga reformy niestety była bardzo trudna z powodu wielu czynników, zarówno natury społeczno-politycznej, jak i gospodarczej⁷. Reforma polskiego więziennictwa była ograniczona głównie z powodu przeludnienia więzień, które mimo działań podejmowanych przez zarządzanie amnestii bądź wstrzymywanie wykonania kar krótkoterminowych nie zmniejszało się. W Polsce w 1927 r. było 27 625 więźniów, w roku 1927 – 29 796. W roku 1931 liczba ta doszła do ponad 36 tysięcy, ale już w roku 1934 przekroczyła 48 tysięcy, a w roku 1935 było prawie 60 tysięcy osadzonych. Biorąc pod uwagę stany z lat 1927 i 1935, zaludnienie wzrosło o ponad 100% przy jednoczesnych zaległościach w postaci ponad 121 tysięcy niewykonanych wyroków z powodu wstrzymywania wykonania wyroków krótkoterminowych⁸. Do roku 1932 wydano w Polsce siedem ustaw amnestyjnych⁹. Tylko dwie z nich, ustawa z 1920 r. i ustawa z 1923 r., zakazywały stosowania amnestii wobec recydywistów¹⁰.

Skazanie w warunkach recydywy zgodnie z treścią art. 60 k.k. z 1932 r.¹¹ nie miało wpływu na klasyfikację skazanych ani na typologię zakładów karnych.

⁴ J. Zakrzewski, *Jak powstawało polskie więziennictwo*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, Warszawa 1929, s. 47.

⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa, Dz.U. RP Nr 29, poz. 272.

⁶ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego, Dz.U. RP Nr 71, poz. 577.

⁷ L. Radzinowicz, *Kryzys polskiego ustroju penitencjarnego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1935, nr 42, s. 575–580.

⁸ T. Krychowski, *Polski system penitencjarny*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1936, nr 1, s. 3 n.

⁹ Ustawa z dnia 28 lutego 1919 r., Dz.U. Nr 16, poz. 219; ustawa z dnia 10 marca 1921 r., Dz.U. Nr 29, poz. 163; ustawa z dnia 14 maja 1920 r., Dz.U. Nr 42, poz. 252; ustawa z dnia 24 maja 1921 r., Dz.U. Nr 42, poz. 261; ustawa z dnia 6 lipca 1923 r., Dz.U. Nr 71, poz. 555; ustawa z dnia 22 czerwca 1928 r., Dz.U. Nr 70, poz. 641; rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 21 października 1932 r., Dz.U. Nr 91, poz. 722.

¹⁰ T. Krychowski, *op. cit.*

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks karny, Dz.U.32.60.571 z późn. zm.

Wszystkie więzienia dzielono na trzy klasy, a kryterium podziału była ich pojemność i wymiar orzeczonej wobec sprawcy kary. Więzienia I klasy, o pojemności ponad 450 miejsc, były przeznaczone do wykonywania kar orzeczonych na okres przekraczający 3 lata. Więzienia II klasy, o pojemności 150–450 miejsc, były przeznaczone dla skazanych na karę pozbawienia wolności od 1 roku do lat 3. Więzienia III klasy, o pojemności do 150 miejsc, przeznaczone były dla skazanych na kary do roku. Ten podział formalnie utrzymywał się aż do roku 1939, kiedy to ustawą z dnia 26 lipca o organizacji więziennictwa¹² wprowadzono różne typy więzień specjalnych dla różnych grup skazanych¹³.

Kryteria klasyfikacji skazanych ze względu na płeć, wiek, rodzaj popełnionego przestępstwa, wymiar kary, recydywę czy też stan zdrowia stosowane były jedynie celem indywidualizacji więźniów w obrębie więzienia, miały więc charakter klasyfikacji wewnętrznej¹⁴. Przepis art. 5 rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa nakazywał umieszczać oddzielnie w więzieniach bądź w osobnych oddziałach jedynie więźniów płci żeńskiej, nieletnich do lat 17 i więźniów śledczych. W efekcie mnóstwo recydywistów, przestępców zawodowych, a nawet niepoprawnych skazanych przez sądu na umieszczenie, po odbyciu kary zasadniczej, w zakładach dla niepoprawnych trzymano w więzieniach zwykłych¹⁵.

W stosunku do recydywistów rozporządzenie z 1928 r. przewidywało możliwość wymierzenia w podwójnej wysokości większości kar dyscyplinarnych, regulamin więzienny zaś z 1931 r. stanowił, iż grupa ta, tak jak przestępcy zawodowi, nałogowi i ukarani dyscyplinarnie, o ile stosowane zasady wychowawczo-poprawcze nie odniosły skutku, a wywierany wpływ na pozostałych więźniów jest szkodliwy, podlega umieszczeniu w więzieniu izolacyjnym.

O przeniesieniu skazanego do więzienia izolacyjnego zgodnie z treścią § 235 regulaminu decydował minister sprawiedliwości na wniosek właściwego naczelnika więzienia lub prokuratora. Skazanych umieszczonych w więzieniach izolacyjnych dzielono na dwie klasy. Przeniesienie z klasy do klasy następowało w wyniku awansu bądź degradacji.

¹² Ustawa z dnia 26 lipca o organizacji więziennictwa, Dz.U. Nr 68, poz. 457.

¹³ W. Szwedowski, *Walka z przestępczością*, Toruń 1947, s. 60 n.

¹⁴ S. Ziemiński, *op. cit.*, s. 20 n.

¹⁵ T. Krychowski, *op. cit.*

Z klasy pierwszej do drugiej przenieść można było więźnia wykazującego poprawę, do klasy drugiej z pierwszej trafiali więźniowie na skutek złego zachowania oraz wykazanej niechęci do nauki i pracy.

Skazany przyjęty do więzienia izolacyjnego zaliczany zostawał z urzędu do klasy pierwszej i dopiero po upływie co najmniej trzech miesięcy nienagannego zachowania i zaangażowania w pracę i naukę mógł awansować do klasy drugiej. Więźniowie klasy drugiej zgodnie z treścią § 237 regulaminu, po upływie co najmniej dziewięciu miesięcy nienagannego zachowania, wykazanej pilności oraz postępów w nauce i pracy mogli być przeniesieni do odbycia pozostałej części kary do więzienia zwykłego, pod warunkiem że do końca kary pozostawało im co najmniej sześć miesięcy. Nałożenie na skazanego jednej z kar dyscyplinarnych odraczało na okres dwóch miesięcy termin przeniesienia z klasy pierwszej do drugiej, dla więźniów zaś klasy drugiej powodowało degradację do pierwszej ze wstrzymaniem możliwości awansu na okres trzech miesięcy.

Więźniowie klasy pierwszej umieszczani byli, w miarę możliwości, w celach jednoosobowych, nie korzystali z ulg i nagród regulaminowych, nie mieli prawa komunikowania się listownego i osobistego z rodziną przez trzy miesiące oraz nie mogli otrzymywać paczek żywnościowych ani kupować żywności za pieniądze złożone do depozytu lub otrzymane tytułem wynagrodzenia za pracę.

Więźniowie klasy drugiej mogli raz na dwa miesiące komunikować się z rodziną listownie i osobiście, mogli kupować dodatkową żywność za pieniądze zarobione i mogli korzystać z niektórych ulg regulaminowych.

Ten swoistego rodzaju system progresywny odbywania kary pozbawienia wolności wprowadzony regulaminem więziennym z 1931 r. stosowany był, z pewnymi obostrzeniami, także do recydywistów. W systemie tym w specjalnych więzieniach wykonywane były kary orzeczone na okres ponad trzech lat. Zmierzał on do stopniowego przygotowania skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności do normalnego życia po odbyciu kary. Służyła temu segregacja więźniów ze względu na ich cechy indywidualne, wiek, pobudki przestępstwa, poprzedniej karalności i wysokości orzeczonej kary. Obowiązywał też system progresywnego podziału na klasy, ze stopniowym polepszaniem warunków odbywania kary i rozszerzeniem zakresu korzystania z ulg w zależności od wykazywanego stopnia poprawy. Do życia na wolności przygotowywa-

no też przez obowiązkową pracę, kształcenie ogólne i zawodowe oraz wychowanie moralne i religijne. Więźniowie w systemie progresywnym przechodzili kolejno przez trzy klasy. W klasie pierwszej skazani przebywali przez co najmniej sześć miesięcy, natomiast recydywiści przez okres co najmniej 12 miesięcy, przy czym jeżeli warunki na to pozwalały, winni być osadzani w celach jednoosobowych. Jednocześnie regulamin w § 232 stanowił, że więźniowie, którzy nie wykazują poprawy lub którzy ze względu na swe złe zachowanie mogą grozić demoralizowaniem pozostałych więźniów, winni być pozbawieni prawa odbywania kary według systemu progresywnego. Więźniów tych należało przenieść do więzień izolacyjnych¹⁶. Pierwsze więzienie izolacyjne powstało w roku 1935¹⁷.

Dostosowanie systemu penitencjarnego do istniejących warunków w kontekście ciągłych intensywnych reform penitencjarnych zakończone zostało ustawą z 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa. Wprowadziła ona podział więzień na zwykłe i specjalne, adekwatnie do ich penitencjarnego przeznaczenia. W więzieniach specjalnych miało osadzać skazanych, którzy ze względu na swe właściwości wymagali wyodrębnienia i traktowania metodami szczególnymi. Skazani niepodlegający osadzeniu w jednostkach specjalnych mieli być kierowani do więzień zwykłych.

Ustawa przewidywała siedem typów więzień specjalnych. Pierwszym było więzienie obserwacyjno-rozdzielcze. Było to miejsce, w którym przeprowadzano badanie osobowości skazanego celem ustalenia metod postępowania i wyboru więzienia stosownego do odbywania kary. Kolejnym było więzienie dla słabszych fizycznie, chorych na schorzenia niebezpieczne dla otoczenia i dla niepełnowartościowych psychicznie, którzy nie mogli być wykorzystani do pracy w codziennych warunkach więziennych i wymagali odrębnego traktowania. Trzecim typem było więzienie izolacyjne dla recydywistów, przestępców zawodowych lub z nawyknięcia oraz innych kategorii skazanych, co do których zachodziła potrzeba wyłączenia z więzień zwykłych i zastosowania zastrzeżonego rygoru ze względu na rodzaj i motywy przestępstwa lub też

¹⁶ T. Mitraszewski, *Projekt ustawy o organizacji więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1937, nr 1, s. 19.

¹⁷ M. Czerwiec, *Więziennictwo. Zarys rozwoju więziennictwa*, Warszawa 1958, s. 228.

zachowanie w więzieniu. Kolejny typ to więzienia-kolonie rolnicze dla skazanych pracujących przed popełnieniem przestępstwa w rolnictwie lub rzemiosłach rolniczych, którzy w warunkach zbliżonych do życia na wolności mieli pogłębiać swe wiadomości rolnicze. Piąty typ więzień – zakłady rzemieślnicze – przeznaczony był dla skazanych pochodzących ze środowisk miejskich rzemieślniczych i robotniczych, którzy mieli nabywać i pogłębiać tam swe wiadomości fachowe. Następnym typem były więzienia dla niepełnoletnich w wieku od 17 do 21 lat. Ostatnim z typów wskazywanych przez ustawę było więzienie-ruchomy ośrodek pracy przeznaczone dla skazanych odbywających kary pozbawienia wolności do lat trzech, celem zatrudnienia ich przy robotach społecznie użytecznych.

Zgodnie z przepisami recydywisci, przestępcy zawodowi lub z nawyknięcia nie mogli odbywać kary w więzieniach koloniach rolniczych i zakładach rzemieślniczych. Mogli więc odbywać karę we wszystkich innych typach więzień specjalnych oraz w więzieniach zwykłych. Więzienia izolacyjne przeznaczone były dla kategorii więźniów szczególnie niebezpiecznych dla otoczenia z uwagi na charakter i rozmiary skłonności przestępczych oraz na skutki oddziaływania takich przestępców na innych więźniów¹⁸.

System postępowania z recydywistami w okresie powojennej Polski był rozbudowany o stosowanie wobec tej grupy skazanych środków zabezpieczających, a konkretnie umieszczanie w zakładzie dla niepoprawnych.

Zakład dla niepoprawnych był typem środka zabezpieczającego, przeznaczonego między innymi dla przestępców, u których stwierdzono trzykrotny powrót do przestępstwa, a więc dla recydywistów wielokrotnych. Do zakładów tych kierowano też przestępców zawodowych oraz przestępców z nawyknięcia (art. 84 k.k. z 1932 r.).

Kodeks karny z 1932 r. wszedł w życie 1 września 1932 r. (art. 295 k.k.). Data ta nie odnosiła się jednak do przepisów art. 82, 83 i 84 k.k. Zgodnie z art. 29 § 1 przepisów wprowadzających kodeks karny i prawo o wykroczeniach przepisy te miały wejść w życie w terminach określonych rozporządzeniami ministra sprawiedliwości o utworzeniu obozów pracy przymusowej, zakładów dla niepoprawnych lub specjalnych oddziałów dla niepoprawnych w więzieniach oraz zakładów leczniczych

¹⁸ T. Mitraszewski, *op. cit.*, s. 25.

przewidzianych w art. 82. Rozporządzenia te określić miały też postępowanie w razie braku miejsc w tych zakładach (§ 2). Zakłady dla niepoprawnych miały być zakładami samodzielnymi albo specjalnymi oddziałami dla niepoprawnych w jednostkach już istniejących.

Rozporządzenie ministra sprawiedliwości w sprawie organizacji zakładów dla niepoprawnych przestępców weszło w życie 20 stycznia 1934 r.¹⁹; tym samym aktem powołano pierwszy tego typu zakład w Koronowie²⁰. W 1936 r. zakład ten został zlikwidowany, a dalsze zakłady tego typu powołano w latach 1936, 1937 i 1938 w Lublińcu, Bojanowie, Trzemesznie oraz Leśnej Podlaskiej²¹. W razie braku miejsc w zakładach dla niepoprawnych, zgodnie z § 32 rozporządzenia, przestępców, wobec których środek ten zastosowano, umieszczano w osobnych oddziałach tworzonych przy więzieniach. W oddziałach tych także stosowano przepisy rozporządzenia z 1934 r.

Zakład dla niepoprawnych, jako instytucja penitencyjna, miał być alternatywą zakładu karnego. Przepisy rozporządzenia przyjmowały zasadę, że życie w zakładzie ma być łagodniejsze i mniej dolegliwe niż pobyt w więzieniu. Paragraf 24 rozporządzenia stanowił, że rygor i dyscyplina w zakładzie winny opierać się na stosowaniu środków zachęty do dobrego zachowania. W tym celu umieszczonym w zakładzie przyznawane są ulgi oraz nagrody. Katalog ulg, nagród i kar był odmienny od tego stosowanego wobec osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności. Tych pierwszych było więcej, a kary były łagodniejsze.

W zakładzie dla niepoprawnych wprowadzono trzyklasowy system progresywny. Awans lub degradacja z grupy do grupy zależał od sprawowania się w zakładzie, a z przejściem do grupy wyższej związane było stopniowe zwiększanie uprawnień i ulg (§ 13).

W zakładach takich wprowadzono instytucję urlopu w wymiarze sześciu miesięcy dla skazanych, którzy wyróżniali się dobrym zachowaniem (§ 26), udzielanego przez tzw. komitet opiekuńczy. Do komitetu opiekuńczego należało przedstawianie sądom okresowych opinii o sta-

¹⁹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 15 stycznia 1934 r. w sprawie organizacji zakładów dla niepoprawnych przestępców, Dz.U. Nr 5, poz. 38.

²⁰ S. Śliwiński, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1946, s. 552 n.

²¹ Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości, Dz.U. z 1936 r. Nr 10, poz. 100; Dz.U. z 1937 r. Nr 27, poz. 196; Dz.U. z 1938 r. Nr 66, poz. 492.

nie niebezpieczeństwa osadzonych w zakładzie oraz składanie wniosków o ich zwolnienie bądź przedłużenie ich pobytu w zakładzie (§ 11).

Jednocześnie w tych jednostkach penitencjarnych działała rada zakładowa, w której skład wchodził dyrektor zakładu, kierownicy poszczególnych działów, nauczyciele, lekarz i kapelan. Do kompetencji rady należało: segregacja osadzonych, ustalanie sposobów postępowania z osadzonymi, ustalanie podziału grupowego w wykonaniu systemu progresywnego, nakładanie kar dyscyplinarnych i udzielanie ulg i nagród, wypracowywanie metod oddziaływania ogólnego, zawodowego, plan i zakres pracy oraz ustalanie metod i zakresu nauczania ogólnego i zawodowego. W zakładzie przewidywano pełne i różnorodne oddziaływanie przystosowawcze. Poza pracą przewidywano szkolenie ogólne i zawodowe, działalność oświatową, pozaszkolną, koła oświatowo-kulturalne, biblioteki, czytelnie, pogadanki i audycje radiowe oraz ćwiczenia fizyczne (§§ 9, 14, 17, 18, 19)²².

Praktyka penitencjarna II Rzeczypospolitej wskazuje, iż wyodrębnianie recydywistów w prawnokarnym rozumieniu recydywy nie miało większego zastosowania w procesie wykonywania kary pozbawienia wolności²³. Środki oddziaływania charakterystyczne dla tej grupy były stosowane wobec zarówno recydywistów w znaczeniu karnomaterialnym, jak i recydywistów penitencjarnych. Recydywa w znaczeniu prawnym miała natomiast znaczenie przy orzekaniu o środkach zabezpieczających w postaci umieszczenia w zakładzie dla niepoprawnych po odbyciu przez sprawcę orzeczonej kary pozbawienia wolności, a także przy orzekaniu o warunkowym zwolnieniu, które nie mogło być stosowane wobec skazanych, co do których sąd orzekł wspomniany środek zabezpieczający.

W Polsce przedwojennej chodziło o prowadzenie celowej polityki kryminalnej, opartej na właściwym podziale materiału podmiotowego, o oddzielenie przestępców okolicznościowych od elementów bardziej zdemoralizowanych, sprawców czynów o mniejszym natężeniu krzywdy społecznej od złoczyńców urągających elementarnym warunkom współ-

²² A. Flatau-Kowalska, *Środki zabezpieczające w prawie karnym*, Warszawa 1956, s. 178–179.

²³ S. Lelental, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w zakładach karnych dla recydywistów*, Łódź 1992, s. 28.

życia społecznego²⁴. Jednocześnie pogłębiano indywidualizację wykonania kary pozbawienia wolności oraz rozbudowywano i doskonalono klasyfikację więźniów.

Koncepcjami tymi wypracowano odnośnie do działalności systemu więziennego podstawy teoretycznoprawne zgodne z ówczesnymi tendencjami światowej penitencjarystyki. W dużej też mierze udało się owe teorie zrealizować w praktyce. Wprowadzaną reformę przerwał wybuch II wojny światowej.

W okresie powojennym rozpoczął się nowy etap w rozwoju polskiej penitencjarystyki, ściśle związany z przemianami społeczno-ustrojowymi.

Okres pierwszych lat w powojennej Polsce rozpoczął czas odchodzenia od szczytnych idei realizowanych i kontynuowanych w okresie II RP. W latach 1945–1969 do czasu uchwalenia i wprowadzenia w życie z dniem 1 stycznia 1970 r. kodeksu karnego wykonawczego²⁵ wykonywanie kary pozbawienia wolności regulowane było różnego typu aktami prawnymi wydawanymi przez kierowników tych resortów, którym w danym okresie podlegało więziennictwo. Były to kolejno: Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Sprawiedliwości. Wspomniane akty prawne miały charakter wewnętrzny i nie były publikowane, a pod względem formy były to zarządzenia, instrukcje lub pisma okólne²⁶. Formalnie wprawdzie przez 25 lat powojennej Polski obowiązywała ustawa z 1939 r. o organizacji więziennictwa, ale ustawa ta nigdy nie weszła w życie, a uchylona została dopiero przepisem art. 216 § 2 k.k.w. z 1969 r.

Aktem prawnym dotyczącym sfery wykonywania kary pozbawienia wolności, a jako jednym z pierwszych wprowadzonym w życie, była Instrukcja w sprawie regulaminu więziennego z 1945 r., dodatkowy dokument, zatytułowany Uzupełnienie „Instrukcji w sprawie regulaminu więziennego z dnia 11 czerwca 1945 r.”, został wydany 29 stycznia 1946 r. Instrukcja wraz ze wspomnianym Uzupełnieniem stanowiła do 1955 r. podstawę normatywną funkcjonowania polskiego systemu penitencyjnego. Dokumenty te zostały wydane przez dyrektora Departamentu Wię-

²⁴ E.S. Rappaport, *Zagadnienia podmiotowości a całokształt polskiego ustawodawstwa kryminalnego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1937, nr 1, s. 35.

²⁵ Ustawa z 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. Nr 13, poz. 98 z późn. zm.

²⁶ H. Popławski, *Prawo penitencyjne*, Gdańsk 1984, s. 49 n.

ziennictwa i Obozów w Ministerstwie Sprawiedliwości. Nie ulega więc wątpliwości, że te dokumenty tylko umownie nazywać można aktami prawnymi²⁷.

Zarówno Instrukcja, jak i Uzupełnienie nie zawierają w swej treści definicji recydywy, chociaż w licznych przepisach posługują się w różnych odmianach pojęciem „recydywista” (§§ 84, 86, 89, 116, 157, 198, 203), a w jednym wypadku mowa jest o więźniach uprzednio karanych (§ 197). W praktyce posługiwano się pojęciem recydywy ogólnej w znaczeniu, iż recydywistami są ci skazani, którzy po odbyciu kary pozbawienia wolności ponownie znaleźli się w więzieniu za popełnione ponownie przestępstwo bez względu na jego rodzaj i pobudki działania sprawcy. Należy dojść do wniosku, że przepisy Instrukcji ujmowały pojęcie recydywy w znaczeniu penitencjarnym, tzn. jako ponowne odbywanie kary pozbawienia wolności przez tego samego sprawcę. Nie było więc zgodności między ustawowym pojęciem recydywy (art. 60 § 1 k.k., z 1932 r.) a rozumieniem tego pojęcia przez przepisy regulujące wykonywanie kary więzienia²⁸.

Zgodnie z § 84 instrukcji z 1945 r. więźniów recydywistów należało umieszczać w oddzielnych więzieniach, a w razie niemożności – osobnych oddziałach. W praktyce dyrektywa ta nie była realizowana. Przyczynę stanowił nie tylko brak informacji o uprzedniej karalności więźniów. Więziennictwo koncentrowało wówczas swoją uwagę na postępowaniu z przestępcami antypaństwowymi, których osadzano w zakładach zamkniętych, pozostałych więźniów, zwłaszcza począwszy od 1948 r. kierowano do ośrodków pracy i wykorzystywano jako siłę roboczą, warunki zaś tych ośrodków nie pozwalały na oddzielne rozmieszczenie recydywistów. Do tych samych ośrodków pracy kierowano różne kategorie skazanych bez względu na wielokrotność skazań²⁹. Zapotrzebowanie na siłę roboczą oraz uznanie pracy produkcyjnej skazanych i jej efektów ekonomicznych za naczelne zadanie więziennictwa odsunęło na dalszy plan tak podstawowe w każdym systemie penitencjarnym zasady, jak zasada indywidualizacji i pochodne od niej zasady klasyfikacji skazanych i typologii zakładów karnych.

²⁷ S. Lelental, *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 1990, s. 30 n.

²⁸ S. Lelental, *Wykonywanie kary...*, s. 29.

²⁹ J. Górski, *Niektóre problemy recydywy*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988, s. 157.

Po przejściu więziennictwa z resortu ministra spraw wewnętrznych i poddaniu go kompetencji ministra sprawiedliwości wydane zostało przez ministra sprawiedliwości zarządzenie nr 6/59 z 14 grudnia 1959 r. w sprawie segregacji więźniów w zakładach karnych. Oprócz przepisów zarządzenia nr 6/59 obowiązywał wydany jako zarządzenie nr 205/55 ministra spraw wewnętrznych z 21 października 1955 r. regulamin więzienny³⁰, wielokrotnie zmieniany zarządzeniami ministra sprawiedliwości. Przepisy regulaminu nie zajmowały się sprawami klasyfikacji więźniów (segregacji), wspominały jedynie o więzieniach karnych, więzieniach śledczych, więźniach karnych młodocianych, kobietach w ciąży i w okresie karmienia oraz o więźniach do lat 21. W nawiązaniu do przepisów k.k. z 1932 r. w regulaminie mowa jest również o więźniach odbywających karę aresztu. Oprócz regulaminu z 1955 r. obowiązywało wydane w październiku 1956 r. przez ministra spraw wewnętrznych zarządzenie nr 0214/56, w którym regulowano zasady segregacji więźniów. Zarządzenie to obowiązywało do 31 grudnia 1959 r., a 1 stycznia 1960 r. weszło w życie wspomniane zarządzenie ministra sprawiedliwości nr 6/59. W świetle przepisów zarządzenia nr 0214/56 pojęcie „segregacja” odnosiło się wyłącznie do zakwalifikowania więźniów do określonej grupy i podgrupy. Używano też pojęcia „rozmieszczenie”, pod którym rozumiano czynności związane z osadzaniem więźniów wewnątrz więzienia, a więc w pawilonach, oddziałach i celach. Wśród kryteriów segregacyjnych na czoło wysunięto charakter i rodzaj przestępstwa oraz rolę skazanego w tym przestępstwie. Było to podyktowane skoncentrowaniem uwagi głównie na więźniach, którzy popełnili przestępstwo z pobudek politycznych, „wrogich władzy ludowej”. Pominięto natomiast kryterium kryminalnej przeszłości skazanego, wyodrębniając jedynie skazanych w warunkach art. 60 k.k. z 1932 r.; nie rozróżniano też skazanych za przestępstwa umyślne i nieumyślne³¹.

W przepisach zarządzenia nr 6/59 jako jedna z przesłanek klasyfikacyjnych wymieniona została „poprzednia karalność” (§ 2 art. 2). Do grupy klasyfikacyjnej skazanych z uwagi na „poprzednią karalność” kwalifikowano więźniów odbywających karę pozbawienia wolności co najmniej po raz drugi za przestępstwa pospolite popełnione z winy umyślnej, czyli przestępców wielokrotnych (wtórnych i recydywistów) – grupę tę ozna-

³⁰ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych nr 205/55, niepubl.

³¹ P. Wierzbicki, *Nowe zasady segregacji*, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 4, s. 30.

czano literami PW. Grupa PW podzieliła się na dwie podgrupy: PW-1 i PW-2. Do podgrupy PW-1 kwalifikowano: a) więźniów odbywających karę za czyny dokonane pod wpływem niskich pobudek lub ze szczególnym okrucieństwem bądź gwałt; b) więźniów odbywających karę pozbawienia wolności więcej niż po raz trzeci za przestępstwa tego samego rodzaju lub popełnione z tych samych pobudek; c) innych więźniów wysoce zdemoralizowanych, co do których stosowane w zakładach karnych środki i metody oddziaływania wychowawczego nie odnoszą skutku, a ich wpływ na współwięźniów jest szczególnie negatywny. Wszyscy inni przestępcy wielokrotni (wtórni i recydywiści) kwalifikowani byli do podgrupy PW-2.

Przywołana klasyfikacja recydywistów miała znaczenie wyłącznie przy kierowaniu skazanych do odpowiednich zakładów karnych. Miała więc funkcję klasyfikacji zewnętrznej (zapobieganie demoralizacji). Ani przepisy zarządzenia nr 6/59, ani przepisy obowiązującego równolegle z nim regulaminu więziennego z 1955 r. nie zawierały norm o indywidualnym traktowaniu poszczególnych grup i podgrup klasyfikacyjnych³².

Regulamin więzienny z 1955 r. został uchylony zarządzeniem ministra sprawiedliwości z 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności³³, za którym w ślad wydano zarządzenia nr 34/66 Centralnego Zarządu Więziennictwa ministra sprawiedliwości z 30 kwietnia 1966 r. w sprawie klasyfikacji więźniów oraz nr 40/66 CZW z 10 maja 1966 r. w sprawie organizacji i zakresu działania komisji penitencjarnych.

Regulamin precyzyjniej traktował grupę osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności kolejny raz. Zgodnie z jego treścią wyodrębniono grupę recydywistów z uwagi na zasady odbywania kary w ustalonych typach i rodzajach zakładów karnych (§ 251). Zgodnie z § 251 w zakładach karnych dla recydywistów odbywali karę skazani za przestępstwa umyślne popełnione w ciągu 5 lat od odbycia kary pozbawienia wolności w całości lub w części za poprzednie przestępstwo, a mogli też odbywać w tych zakładach karę skazani za przestępstwa umyślne popełnione po okresie 5 lat od odbycia w całości lub w czę-

³² S. Lelental, *Wykonywanie kary...*, s. 34.

³³ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości nr 2, poz. 12.

ści poprzedniej kary pozbawienia wolności, jeżeli odbywali ją jako recydywiści, niebezpieczeństwo zaś demoralizującego ich oddziaływania w zakładzie karnym zwykłym lub w ośrodku pracy uzasadnia celowość odbywania przez nich kary w zakładzie dla recydywistów. Do zakładów tych mogli być więc kierowani skazani, co najmniej po raz drugi za przestępstwa umyślne, a pięcioletni – przewidziany w k.k. z 1932 r. – okres przedawnienia recydywy przewidziano tylko w stosunku do odbywających karę po raz drugi, do odbywających zaś karę po raz trzeci lub więcej był on traktowany jako względny. Regulamin, a także zarządzenie w sprawie klasyfikacji więźniów nie odwoływały się do art. 60 k.k. z 1932 r., a ukształtowane przez przepisy obu tych aktów prawnych pojęcie powrotu do przestępstwa nawiązywało do pojęcia recydywy penitencyjnej z wyłączeniem odbywania kar za przestępstwa nieumyślne³⁴.

Recydywistów, w rozumieniu § 251 regulaminu jako grupa klasyfikacyjna, dzielono na dalsze cztery podgrupy, które w praktyce penitencyjnej oznaczano symbolami: R-1, R-2, R-3, R-4 (§ 8 zarządzenia z 1966 r. w sprawie klasyfikacji). Podział ten różnicował omawianą grupę skazanych z uwagi na liczbę odbytych kar pozbawienia wolności i rodzaj popełnianych przestępstw. Jego celem było zintensyfikowanie dolegliwości kary w trakcie jej wykonywania. Na tej też zasadzie oparto typologię zakładów karnych, co pozwala stwierdzić, że polski system penitencyjny ukształtowany przez omawiany regulamin oraz przepisy o klasyfikacji był systemem represyjno-resocjalizacyjnym z przewagą elementów represji³⁵. Elementami represyjnymi tego systemu w stosunku do recydywistów były następujące postanowienia regulaminu: nakaz poruszania się w szyku zwartym poza obrębem cel (§ 254), przynajmniej raz w miesiącu strzyżenie na krótko (§ 255), ograniczenie zakupu artykułów żywnościowych (§ 256 w zw. z § 41 ust. 2), ograniczenie kontaktów ze światem zewnętrznym do jednego listu w miesiącu i jednego widzenia w miesiącu tylko z osobami najbliższymi (§ 257), zatrudnianie więźniów zdolnych do pracy, w szczególności przy pracach

³⁴ S. Lelental, *Z problematyki wymiaru i wykonania kary pozbawienia wolności za przestępstwo nieumyślne*, „Przegląd Penitencyjny i Kryminologiczny” 1972, nr 2, s. 11–12.

³⁵ S. Lelental, *Założenia typologii zakładów karnych w Polsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne, seria I, 1972, z. 85, s. 16 n.

fizycznych, przy zmniejszonym wynagrodzeniu (§ 258 w zw. z § 100), ograniczenie przyznawania nagród (§ 259 w zw. z § 125), obostrzenia co do stosowania kar dyscyplinarnych – za jedno przekroczenie można więźniowi wymierzyć dwie różne kary dyscyplinarne albo podwoić okres trwania wymierzonej kary dyscyplinarnej (§ 260), ograniczenia organizowania zajęć kulturalno-oświatowych i korzystania z nich przez więźniów (§ 261).

Recydywiści, którzy odbywali co najmniej po raz czwarty karę pozbawienia wolności jako recydywiści, i więźniowie odbywający karę pozbawienia wolności co najmniej po raz drugi za poważne przestępstwo gospodarcze lub za przestępstwo o charakterze chuligańskim (§ 262 ust. 1), a także pozostali recydywiści (§ 251), jeżeli stosowane wobec nich metody i środki oddziaływania nie odniosły skutku, a ich wpływ na innych więźniów oceniono jako w wysokim stopniu demoralizujący (podgrupa klasyfikacyjna R-1), byli traktowani surowiej, a środki stosowane wobec nich były dotkliwsze. Skazani ci mogli być osadzeni pojedynczo w celach jednoosobowych w izolacji od innych więźniów na okres nieprzekraczający trzech miesięcy, jeżeli wymagały tego względy wychowawcze lub względy bezpieczeństwa. Zakwalifikowanie skazanego do podgrupy klasyfikacyjnej R-1 pociągało za sobą wspomniane dalsze obostrzenia warunków odbywania kary. Obostrzenia te były obligatoryjne i dotyczyły wzmocnienia stopnia izolacji skazanych wewnątrz zakładu karnego, pogorszenia statusu socjalno-bytowego skazanych, ograniczenia kontaktów ze światem zewnętrznym, wyłączenia stosowania kilku nagród oraz zaostrenie w zakresie wymierzania kar dyscyplinarnych i warunków zatrudnienia. Przepis § 262 regulaminu stanowił, iż w okresie stosowania obostrzonych warunków odbywania kary prowadzenie rozmów w trakcie spaceru jest zabronione, spacer zaś w okresie izolacji odbywa się pojedynczo; obowiązuje zakaz dokonywania zakupów artykułów żywnościowych, przy czym więźniowie zatrudnieni po upływie trzech miesięcy odbywania kary w obostrzonych warunkach mają prawo kupować artykuły żywnościowe dwa razy w miesiącu, z uzyskanego wynagrodzenia za pracę lub z sum posiadanych w depozycie, jeżeli są zatrudnieni nieodpłatnie; palenie i zakup papierosów są zabronione w okresie trzech miesięcy od zastosowania obostrzonych warunków odbywania kary. Po upływie tego okresu dopuszczalne jest palenie papierosów, przy czym zakup ich ogranicza się do 10 sztuk dziennie; ogra-

nicza się widzenia do jednego na dwa miesiące; nie stosuje się nagród w postaci zezwolenia na dłuższe korzystanie ze światła w celi, zezwolenia na częstsze branie udziału w niektórych zajęciach kulturalno-oświatowych oraz zezwolenia na dodatkowe dokonanie zakupu; za jedno przekroczenie można wymierzyć dwie różne kary dyscyplinarne i podwoić okresy ich trwania; zatrudnienie bez dozoru jest niedopuszczalne.

Okres stosowania wymienionych obostrzeń nie mógł przekraczać połowy pozostałej do odbycia kary, jednakże nie mógł trwać mniej niż trzy miesiące ani więcej niż dwa lata.

Akty prawne z lat 1957 i 1960 r. poprzedzały wydanie aktów prawnych regulujących wykonywanie kary pozbawienia wolności po przejściu więziennictwa przez ministra sprawiedliwości. Kreowały one zorientowany represyjnie model systemu penitencyjnego, a postępowanie z recydywistami, jak świadczą o tym omówione przepisy regulaminu z 1966 r., podporządkowane zostało realizacji głównie funkcji represyjnych. Klasyfikacja recydywistów, wyrażająca się w ich podziale na cztery podgrupy, służyła przede wszystkim dozowaniu dolegliwości ze szkodą dla realizacji resocjalizacyjnych funkcji wykonywania kary pozbawienia wolności³⁶.

³⁶ S. Lelental, *Wykonywanie kary...*, s. 38.